

doi: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2018.03.101>

УДК 342.4+32.019.5

В.М. КАМПО, канд. юрид. наук, доцент, Заслужений юрист України,
суддя Конституційного Суду України у відставці, м. Київ, Україна

 orcid.org/0000-0002-6460-8926

ЧИ ПОТРІБНА БУЛА КОНСТИТУЦІЙНА ДЕМОКРАТІЯ ДЛЯ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО ЗОРІЄНТОВАНОЇ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ У 1994—2004 РОКАХ? (критичні роздуми з приводу однієї статті)

Ключові слова: конституційна реформа, конституційна демократія, соціально зорієнтована ринкова економіка, Президент України.

У полемічній статті автор обґрунтовує взаємозв'язок між конституційною демократією та становленням соціально зорієнтованої ринкової економіки в Україні у період президентства Л. Кучми (1994—2004). Започаткована дискусія у цій статті відбувається навколо оцінки публікації «Сага про українські реформи» політичного діяча та економіста П. Гайдуцького, яка присвячена соціально-економічним результатам керівництва країною другого Президента України.

Вступні положення. Одним із центральних питань розвитку демократичної, соціальної, правової держави є гармонійні та динамічні відносини між конституційною демократією та соціально зорієнтованою ринковою економікою. Елементи цієї економіки, звичайно, можуть існувати і за авторитарних чи навіть тоталітарних політичних режимів — правого чи лівого гатунку. Проте найоптимальнішими для формування та функціонування зазначеної економіки все ж є умови панування конституційної демократії, коли фактично відсутні політичні, законодавчі чи інші обмеження для розвитку підприємництва, його відносин з державою та громадянським суспільством.

Після Революції Гідності (зима 2013—2014 рр.) Україна фактично зробила чергову спробу утвердити конституційну демократію як загальнолюдську цінність і систему державного врядування, що базується на пріоритетній ролі Конституції у сфері публічного й приватного життя та незалежних конституційних інститутів державної влади. Ця та попередні такі спроби були об'єктивно обумовлені суспільно-політичними процесами, що суперечливо протікають в Україні протягом усіх 27 років її Незалежності.

Перша спроба утвердження конституційної демократії в Україні (фактично перший етап її становлення) мала місце у 1990—1994 рр. і була пов'язана із проголошенням Незалежності у 1991 р. (Революція Незалежності). А також — розробкою перших проектів її демократичної Конституції у 1992—1993 рр., заснованих на доктрині європейських спільних демократичних цінностей проф. Л. Юзькова (1938—1995): конституційній демократії, гідності та правах людини, верховенстві права [1].

На жаль, парламент не схвалив зазначені проекти, що принципово відрізнялись від тоталітарних, радянських квазіконституцій Української РСР 1919, 1924, 1929, 1937 та 1978 рр. Для більшості його депутатів європейські спільні демократичні цінності були ідейно чужими і незрозумілими, бо крім ідей радянської перебудови часів М. Горбачова (1931 р. н.), зокрема про «соціалістичну правову державу» та інші так звані соціалістичні цінності, інші вони не сприймали і не готові були підтримати.

Згодом друга спроба (1995—2004) запровадження конституційної демократії в Україні була успішнішою, і 28.06.1996 Парламент ухвалив другу в її новітній історії демократичну Конституцію (першою була Конституція Української Народної Республіки 1918 р.). Саме у цей час Президент України Л. Кучма (1938 р. н.) започаткував українське «економічне диво», що, на жаль, не мало позитивного продовження.

Це «диво» було пов'язано, зокрема, з авторитарною політикою чинної на той час державної влади, яка не завжди рахувалась із принципами конституційної демократії. У результаті на політичну арену вийшли опозиційні рухи, які стали на захист цієї демократії та поглибили політичну конкуренцію в суспільстві і сприяли розвитку українського бізнесу. Згодом цей бізнес надавав підтримку народним виступам під час Помаранчевої Революції 2004 р.

Наступна, третя спроба (2005—2013) переходу до конституційної демократії в Україні була пов'язана із зазначеною революцією. Правда, старий-новий український політичний клас пішов у наступ (своєрідний реванш) і змінив форму правління у державі: з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську.

Зміна форми правління була закріплена конституційною реформою 2004 р., що стала тимчасовим компромісом між протилежними політичними силами українського парламенту. Отже, ця реформа підірвала конституційну законність і стабільність у державі та призвела до монополізації політичної влади в руках уряду.

Фактично замість конкурентної системи: сильний президент — сильний парламент — слабкий уряд у 2004 р. була запроваджена система: сильний уряд — слабкий президент — слабкий парламент. Тобто два органи державної влади, що формувались народом, Глава держави і Парламент, перестали бути центрами ухвалення та реалізації державної політики.

Зрозуміло, що після Помаранчевої Революції темпи росту ВВП в країні дещо знизилися, але потік іноземних інвестицій в українську економіку, завдяки довірі до обраного на хвилі цієї Революції Президента В. Юшенка (1954 р. н.), був досить значний. Однак постійні конституційні конфлікти між Президентом і Прем'єр-Міністром знижували якість державного менеджменту, а світова економічна криза 2008 р. викликала в Україні значний економічний спад (–14,8 % ВВП у 2009 р.) [2].

У 2010 р. зазначена конституційна реформа була скасована Конституційним Судом України (далі КСУ) як неконституційна через недотримання Парламентом конституційно встановленої процедури внесення змін до Основного Закону країни. Як вважає суддя КСУ С. Головатий (1954 р. н.), при цьому Парламент не вжив заходів для належного відновлення дії Конституції України у редакції 1996 р. і разом з виконавчою владою відновив її дію де-факто [3]. Не кажучи вже про те, що питання про відновлену Конституцію Парламент мав винести, але не виніс на всеукраїнський конституційний референдум. Деякі автори назвали таке її відновлення «конституційною аферою».

Насамкінець, четверта спроба запровадження конституційної демократії в Україні розпочалася після Революції Гідності й триває дотепер. Ця революція пройшла під гаслами про євроінтеграцію України та означала утвердження в ній європейських спільних демократичних цінностей. Однак старий-новий український політичний клас знову, як і в 2004 р., вдався у Парламенті до чергового політичного «компромісу» і відновив дію Конституції України із змінами 2004 р. тощо. Але питання про відновлену Конституцію так само, як і в 2010 р., Парламент на всеукраїнський референдум не виносив.

На жаль, поки що всі спроби запровадження конституційної демократії в Україні як системи інститутів, принципів і правил, що забезпечують реалізацію народом його природного і невід'ємного права бути джерелом державної влади (ст. 5 Конституції України) лише частково увінчалися успіхами. Проте після Революції Гідності ставлення українців до цієї демократії стає свідомішим: від дещо романтичного, як це було раніше, до майже прагматичного, а значить — реалістичнішого.

Конституційна демократія, як і соціально зорієнтована ринкова економіка, — це кон-

ституційно визначені інституції, що базуються і розвиваються на підставі та у межах чинної Конституції України. З одного боку, Конституція як Основний Закон регулює питання конституційної демократії (статті 1, 3, 5, 6, 7, 8, 15, 19, 36, 37, 55, 56, 57, Розділи III-IV та інші), а з другого — питання приватної власності, економічної багатоманітності та конкуренції (статті 15, 41, 42 тощо).

Власне, Конституція України і є тією найголовнішою і найважливішою правовою основою, що формально зв'язує конституційну демократію та соціально зорієнтовану ринкову економіку. Проте оскільки виконання і додержання Конституції не було (і понині не є) трендом для українського політичного класу та сформованих ним органів державної влади, цей зв'язок у певні періоди історії нерідко носив віртуальний характер. Тому відносини між зазначеними інституціями потребують значного наукового, зокрема конституційно-правового, аналізу, відповідних оцінок та висновків, і відповідно — практичних рекомендацій для державної політики.

У межах Конституції України конституційна демократія покликана відігравати надзвичайно важливу роль у розвитку соціально зорієнтованої ринкової економіки. Насамперед, вона створює умови для економічної конкуренції, встановлює загальні правила економічної гри та форми політичної й правової відповідальності за їх порушення. Ця демократія також сприяє легальному усуненню протиріч, прогалин та інших недоліків їх економічних, правових і політичних відносин тощо.

Конституційна демократія фактично означає повне підпорядкування всіх органів і посадових осіб державної влади вираженій у Конституції та законах України народній волі. Тому, якщо в умовах парламентсько-президентської форми правління, наприклад, соціально зорієнтована ринкова економіка буксує з причин незадовільної політики держави, тоді Парламент має змінювати Уряд (як мінімум — відповідних міністрів) або Президент України повинен розпустити Парламент. Зрозуміло, за активної ролі громадянського суспільства.

Інакше кажучи, конституційна демократія означає верховенство Конституції України, яке забезпечує КСУ, та політичну відповідальність Уряду й Парламенту, що їх впроваджує Глава держави, якщо мова йде про парламентсько-

президентську форму правління. При президентсько-парламентській формі правління, яка певний час практикувалась в Україні, основна політична відповідальність падає на Уряд, а Глава держави і Парламент несуть відповідальність тільки у випадках, визначених Конституцією України. Крім цього, конституційна демократія передбачає функціонування незалежних судових та правоохоронних інститутів, що не підлягають контролю політичних органів державної влади.

Відомо, що соціально зорієнтована ринкова економіка дуже чутлива до збоїв у функціонуванні конституційної демократії. Зокрема, до порушень політичної конкуренції, функціонування нелегітимних (напівлегітимних) органів державної влади, що втрачають суспільну довіру; до ігнорування принципу верховенства права, інших конституційних цінностей. Адже ці порушення призводять до деформацій зазначеної економіки: до появи тіньової економіки, економічної корупції, олігархічних монополій тощо.

Як свідчать історичні факти, ухвалення у 1996 р. Конституції України мало надзвичайно позитивний вплив на розвиток конституційної демократії, але ще більше — соціально зорієнтованої ринкової економіки, покращивши конкурентоздатність українських підприємств на внутрішньому і світовому ринку. Власне, конституційна реформа 1996 р. й створила передумови для більш-менш успішної реалізації економічних реформ, проголошених Президентом України Л. Кучмою у 1994 р.

Проте президентство пана Л. Кучми (1994—2004) з часом — через відсутність належної конституційної політики — нагадувало конституційну «лихоманку». Після ухвалення Конституції 1996 р. кожні чотири роки його команда ініціювала ухвалення нової Конституції або нової її редакції (що майже одне й теж) — у 2000 та 2004 рр.!

Таким чином, проводячи економічні реформи, Президент Л. Кучма та його команда одночасно по невіданню розхитували їх конституційну основу, що зрештою сприяло посиленню конституційного нігілізму та суспільної напруги у державі. Як не дивно, але зазначена «лихоманка» різною мірою зачепила діяльність і всіх наступних українських глав держави.

Тому конституційні зміни, що мали місце у 2004, 2010 і 2014 рр., а також спроби проекту-

вати нові Конституції України (фактично нові її редакції) у 2009, 2012 і 2015 рр., практично не сприяли — можливо за окремими винятками — ефективному становленню соціально зорієнтованої ринкової економіки. Бо ці зміни (а частково також їхні спроби), зокрема, вели до ліквідації основ політичної та економічної конкуренції. Це давало змогу українському політичному класу — в особі значної частини представників вищих органів державної влади — під прикриттям конституційної риторики займатися облаштуванням своїх приватних і корпоративних інтересів за рахунок держави.

У контексті вищевикладеного загальносуспільний інтерес становить стаття відомого політичного діяча та економіста П. Гайдуцького (1950 р. н.) «Сага про українські реформи» [2, с. 1, 6], присвячена соціально-економічним досягненням України за часів президентства Л. Кучми. Саме цей період в історії незалежної України міг стати переломним у становленні ефективної конституційної демократії й соціально зорієнтованої ринкової економіки, але, на жаль, з різних причин ним не став.

Відомо, що у країнах європейської демократії існує певний закон суспільно-політичного розвитку: чим краще розвивається соціально зорієнтована ринкова економіка, тим ширшою та ефективнішою має бути конституційна демократія і навпаки. В Україні як європейській країні цей соціологічний закон також можна застосовувати, але поки що його мало хто знає та враховує як у науковому, так і в практичному плані. Над цим питанням мають спільно працювати політики, економісти і конституціоналісти.

Можна без перебільшення сказати, що значні невдачі та помилки під час проведення економічних реформ в Україні здебільшого пов'язані саме з ігноруванням вимог конституційної демократії, насамперед принципів політичної конкуренції та політичної відповідальності, без яких соціально зорієнтована ринкова економіка практично неможлива! Тому без аналізу ролі конституційної демократії важко пояснити, що відбувається в політичному та економічному розвитку держави. У тому числі — чи можлива соціально зорієнтована ринкова економіка та її ефективне зростання?

У названій статті пан П. Гайдуцький згадує численні соціально-економічні досягнення країни за часів президентства Л. Кучми, що

значною мірою відповідає дійсності. Але у той же час даний автор дещо спрощено та однозначно оцінює суспільно-політичні наслідки його президентства. Такий авторський підхід потребує додаткових коментарів та уточнень, а тому постає питання про наукову дискусію, яку ми пропонуємо організувати на сторінках наукового журналу «Економіка та право». Не претендуючи, зрозуміло, на остаточну істинність своїх позицій.

До дискусії спонукає й те, що стосовно діяльності Президента Л. Кучми існують прямо протилежні оцінки тим, що їх висловив пан П. Гайдуцький. Наприклад, у матеріалах до 80-річчя Леоніда Даниловича в газеті «День». Дехто з дописувачів вважає, що в українській історії часи президентства Л. Кучми і В. Януковича (1950 р. н.) взагалі потрібно скасувати [4]. Отже, питання про оцінку діяльності другого Президента України більш ніж актуальне.

Як відверто апологетичні, так і гранично негативістські публікації про часи президентства Л. Кучми загалом відображають лише окремі крайні позиції суспільної думки. Крім цього, констатація тих чи інших фактів або подій того часу, тобто звичайна фактологія, до якої іноді вдаються автори, мало що додає до їхнього системного розуміння.

Тому більшу наукову цінність складають підходи, засновані на критичному аналізі як позитивної, так і негативної практики економічного й конституційного розвитку країни у період президентства Л. Кучми. Власне, на цих підходах й спробуємо зупинитись, виходячи із власних методологічних принципів критичного реалізму.

Досвід президентства Л. Кучми, без сумніву, має важливе теоретичне і практичне значення, і це юридична наука ще недостатньо вивчила. Тому й важливою є зазначена стаття пана П. Гайдуцького, бо фактично спонукає цю науку до активізації творчих її зусиль у даному напрямі. Насамперед, мова йде про конституційно-правову, господарсько-правову, адміністративно-правову та деякі інші галузі юридичної науки.

Однак повернемося до статті П. Гайдуцького. Він, наприклад, пише про «**кругову блокаду реформ** і будь-яких ініціатив президента». Цю тезу він повторює вслід за Президентом Л. Кучмою, який наприкінці свого перебування на цій посаді також стверджував, що йому не давали проводити реформи.

Як визнає автор зазначеної статті, у 2000—2004 рр. середньорічний приріст ВВП становив 8,4 %, а реальних доходів населення — 12 % [2, с. 6]. Тобто реформи рухались, однак не було суспільного задоволення ними, зокрема, через брак свободи і демократії, потреба в яких зростала набагато швидше ніж економіка та добробут громадян.

Тому в країні наростала критика незбалансованої соціально-економічної політики Президента Л. Кучми, але він та його оточення не розуміли глибинних причин цієї критики і не могли знайти ефективні способи і форми вирішення назрілих суспільно-політичних проблем. Конституційний нігілізм або ширше — брак належного конституційного мислення — був однією з головних причин зазначеної політики президентської команди. Однак цей нігілізм не заважав команді пана Л. Кучми підштовхувати його на конституційні експерименти.

Український поет, академік М. Рильський (1895—1964) колись писав, що у людського щастя два рівних є крила: троянда й виноград, красиве і корисне. Так само для щастя у вільного суспільства має бути два рівних крила: конституційна демократія та соціально зорієнтована ринкова економіка — своєрідні троянда і виноград. І це аксіома, що не потребує доказів.

Однак Президенту Л. Кучмі все це треба було переконливо і доходливо роз'яснювати, але було нікому. Єдина особа, яка могла це професійно зробити, — професор Л. Юзьков (1938—1995), архітектор Конституції незалежної України, Голова Конституційного Суду (1992—1995), член Венеційської комісії (1993—1995), який передчасно пішов з життя. З його допомогою пан Л. Кучма, звичайно, міг розв'язати проблеми, що стосувалися ролі конституційної демократії у становленні соціально зорієнтованої ринкової економіки.

Проф. Л. Юзьков міг би це зробити не тільки тому, що був першокласним конституціоналістом, але ще й добре знав зарубіжну науку управління, менеджмент (на рубежі 1960—1970-х рр. проф. Л. Юзьков працював у лабораторії наукової організації управлінської праці при Київському державному (нині національному) університеті імені Тараса Шевченка), про що багато хто з його політичних сучасників навіть і не чув. Відомо, що основи цієї науки, сформованої у ХХ ст., заклали підприємці, воєначальники, державні правителі,

філософи, психологи та інші видатні особи, які відзначалися особливим управлінським талантом. До них відносяться: О. Македонський, Конфуцій, Ф. Аквінський, М. Лютер, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Вашингтон, Н. Бонапарт, О. Бісмарк, А. Файоль тощо.

Звичайно, що у Президента Л. Кучми були певні досягнення і в політико-правовій сфері, але не такі загально визнані, як в економічній галузі. Головне авторське завдання полягає у тому, щоб розкрити глибший зміст того, що відбувалося у період його президентства в конституційній сфері, й на цій основі виробити певні висновки і пропозиції щодо взаємодії конституційної демократії та соціально зорієнтованої ринкової економіки. Це необхідно, щоб зрозуміти конституційні суперечності того історичного періоду і спробувати прокласти шлях від конституційного минулого до сучасності, а відтак — й до конституційного майбутнього України.

Очевидно, що цей шлях не може базуватись ні на примітивному критиканстві, ні на надмірному захвалюванні досягнень Президента Л. Кучми. Бо і одне, і друге було б надто шкідливим для сучасного та майбутнього українського суспільства і держави. Отже, треба шукати золоту середину, яка завжди відповідає запитам та інтересам переважної більшості українців.

У зв'язку з цим спробуємо розглянути деякі питання впливу конституційної демократії на становлення соціально зорієнтованої ринкової економіки та їхній взаємозв'язок через призму конституційних реформ часів президентства Л. Кучми. Ніяким чином не претендуючи на повну чи вичерпну характеристику цих питань, а скорше формуючи творчу площадку для нових наукових дискусій та критичних аналізів.

Загальнометодологічні питання. Серед труднощів аналізу ролі конституційної демократії у становленні соціально зорієнтованої ринкової економіки є специфічна наукова методологія, яку непросто опанувати. Справа у тому, що вивчення цих взаємовідносин шляхом формальних, лінійних підходів, якщо і можливо, то тільки в дуже обмежених рамках. Натомість для глибшого їхнього вивчення потрібна методологія, що спирається на системні нелінійні та неформальні підходи.

Дійсно, навряд чи становлення соціально зорієнтованої ринкової економіки залежить від кількості виборів чи референдумів у країні,

засідань парламенту або уряду, указів президента чи рішень судів тощо. Це становлення залежить від інститутів конституційної демократії, але у прихованій, опосередкованій формі. Лише в окремих, дуже важливих випадках може існувати прямий вплив цих інститутів на соціально зорієнтовану ринкову економіку.

Саме філософія критичного реалізму як методологія є найефективнішою для аналізу взаємозв'язків між конституційною демократією та соціально зорієнтованою ринковою економікою в нових країнах європейської інтеграції — Балтії, Центральної й Східної Європи, а також у перехідних країнах європейської інтеграції: Грузії, Молдові та Україні. У конституційних та економічних інституціях цих країн існують певні залишки тоталітарного минулого, інші системні недоліки, які ця філософія допомагає належним чином з'ясувати і долати. А також формувати конституційну, економічну та іншу ідеологію майбутнього цих країн.

Так, завдяки філософії критичного реалізму можна знаходити відповіді на питання, зокрема конституційної науки, шляхом проведення пограничних досліджень, установлення нелінійних або непрямих залежностей тощо. Ці відповіді вона допомагає синтезувати з результатами досліджень реалістичної історії, реалістичної політології, реалістичної психології й інших наукових дисциплін гуманітарного профілю.

На жаль, серед українських авторів, які досліджують предмети даних дисциплін, поки що мало хто сповідує філософію критичного реалізму, через що гуманітарна наука змушена топтатися на місці попри гострі потреби держави і суспільства у нових критичних знаннях. У результаті в Україні майже неможливо здійснювати реальні політичні, економічні, соціальні та правові реформи, оскільки у суспільстві немає критичної маси людей, які їх розуміють та підтримують.

Більше того, окремі наукові та деякі інші публічні інституції в Україні замість стимулювання зазначеної філософії та реалістичних гуманітарних наук провадять приховану боротьбу з їх прихильниками: вдаються до переслідувань за інакодумство, до неофіційної цензури, поширення політичних чуток і навішування ярликів тощо. Особливо це характерно для догматичної юридичної науки, але недалеко від неї відійшли й деякі інші українські гуманітарні науки. Тому розвиток філософії критичного

реалізму та заснованих на ній реалістичних гуманітарних дисциплін має стати пріоритетним завданням для держави і громадянського суспільства.

Філософія критичного реалізму як і будь-яка інша методологія вимагає від дослідників додержання певних принципів і правил. Одним із них у процесі вивчення ролі конституційної демократії у становленні соціально зорієнтованої ринкової економіки є принцип їхньої взаємодії та взаємозалежності. Власне, ми і хочемо застосувати даний принцип у нашому дослідженні.

Звичайно, що дехто з економістів може оцінювати соціально-економічний розвиток країни традиційно, сам по собі, тобто у відриві, зокрема, від конституційної демократії. Коли ж мова йде про економічні досягнення країни під час здійснення повноважень главою держави (уряду) тощо, тоді у принципі для їхньої оцінки не можна обходитись чисто економічним підходом. Цієї точки зору дотримується й пан П. Гайдуцький, який крім економічного аналізу результатів діяльності Президента Л. Кучми, додає і політичний аналіз.

Проте головною в політичному аналізі є оцінка фактора конституційної демократії, який часто-густо виступає не тільки важливим, але й визначальним елементом соціально-економічного розвитку країни. Саме тому ми робимо у даній публікації ставку на критичний аналіз даного фактора. Можливо з цим не усі погодяться, але така думка має право на існування.

Якщо питання конституційної демократії та соціально зорієнтованої ринкової економіки відривати одне від одного та розглядати окремо, то це може дати лише неповну картину (ідеалізовану чи спотворену) того, що відбувається між цими інституціями та усередині них самих. Тому спроба пана П. Гайдуцького розкрити суспільно-політичні досягнення за часів президентства Л. Кучми без урахування ролі конституційної демократії, на нашу думку, є методологічно малоефективною.

Так само малопродуктивною є радикальна критика діяльності экс-Президента Л. Кучми з боку його політичних опонентів, з якими він колись розійшовся ідеологічно чи з якихось інших міркувань. Очевидно, що ніхто не має права зображати його як абсолютне суспільне зло, бо це суперечить справедливості та здоровому глузду.

Коли звинувачували пана Л. Кучму у багатьох гріхах, то поставало питання: де були такі суб'єкти державного врядування як політична опозиція, громадянське суспільство та й сам народ? Як свідчить досвід ряду країн конституційної демократії Центральної та Східної Європи (Польща, Румунія, Словаччина), усі ці суб'єкти періодично піднімаються на захист своїх конституцій та демократії, добиваючись проведення позачергових виборів, звільнення з посад порушників конституції тощо.

В Україні також є позитивні приклади демократичних виступів (майданна демократія, політичні страйки, демонстрації тощо), але через низький рівень конституційної культури громадянського суспільства вони не такі динамічні та організовані, як у країнах конституційної демократії. Тому, наприклад, політична опозиція, як це часто буває в Україні, чекає, коли хтось за неї виконає її роботу.

Зрозуміло, що така опозиція не здатна контролювати державну владу, якщо остання зловживає своїми повноваженнями. Очевидно, що в подібних ситуаціях політичну відповідальність повинні нести і влада, і опозиція, а народ має вимагати від глави держави проведення позачергових парламентських виборів.

Ось чому треба мати на увазі, що у багатьох кризових ситуаціях у тій чи іншій країні не буває так, щоб одна сторона політичного конфлікту мала рацію на 100 % (наприклад парламентська опозиція), а протилежна їй сторона на всі 100 % була неправа (чинна влада). Як правило, у суспільно-політичному житті частіше існує змішана вина суб'єктів державного врядування, і питання тільки у тому, у якому співвідношенні вона складається.

Потрібно зазначити, що не тільки Президент Л. Кучма, але і усі інші Президенти України мали більші чи менші проблеми із впровадженням конституційної демократії, з розбудовою незалежних економічних і конституційних інститутів державної влади тощо. Частково ці проблеми були пов'язані із такими проблемами їхньої конституційної правосвідомості:

а) практично жоден з українських президентів — через традиційний конституційний нігілізм — не бачив у конституційній демократії якусь особливу цінність, що має велике значення для становлення соціально зорієнтованої ринкової економіки. Тому вони недооцінювали глобальну роль діючої Конституції

України та фактично формували для своїх потреб так звану «тіншову» конституцію. Остання складалася з правил керованої демократії (неконституційних «договірняків» між суб'єктами владних повноважень про вирішення тих чи інших державних питань, практики узурпації та делегування державної влади і т. д.), тіншової політики, тіншової економіки тощо;

б) колишні президенти вважали, що конституційна демократія в Україні — це справа віддаленого майбутнього, так як в країні нібито немає конституційних традицій та відповідного рівня конституційної культури громадян, які могли б цю демократію не тільки формувати, але й брати участь в її функціонуванні, ефективно контролювати державну владу;

в) українські президенти боялись відкрито запроваджувати конституційну демократію, бо це мало накладати на них реальну політичну та юридичну відповідальність (поряд з іншими органами і посадовими особами державної влади), тоді як вони були звикли лише до моральної відповідальності.

Усі зазначені недоліки в поглядах українських президентів стосувались і пана Л. Кучми. Очевидно, що сам він і його команда не володіли достатніми знаннями про збалансований розвиток конституційної демократії та соціально зорієнтованої ринкової економіки. Цей висновок має бути певним уроком, зокрема і для майбутніх президентів України, які зрештою повинні засвоїти основи цієї демократії та її значення для становлення соціально зорієнтованої економіки. З тим, щоб не допускати розбалансованості у відносинах цих конституційних інститутів та по можливості уникати суспільно-правових диспропорцій і глобальних конфліктів, що вже не раз виникали і можуть ще виникати у зв'язку з цим.

Конституційна реформа 1996 р. Відомо, що після обрання на пост Президента України у червні 1994 р. Л. Кучма активно взявся за реформування економіки. Так, 11.10.1994 він виступив у парламенті з програмою «Шляхом радикальних економічних реформ», а у листопаді того ж року затвердив її своїм указом.

У 1995 р. Л. Кучма вивів Україну з рубльової зони, а у 1996 р. виконав положення Конституції України і запровадив національну валюту — гривню. Завдяки вжитим під його керівництвом заходам Україна безболісно пережила світову економічну кризу 1998 р. — на

відміну від Росії, що зазнала дефолту. У 1999 р. в Україні була зупинена аграрна криза: 7 млн селян стали власниками земельних паїв. Дефіцит Державного бюджету знизився з 9,2 % (1992—1994) до 4,4% (1999) [2, с. 6].

Економічні досягнення за часів першого президентського терміну Л. Кучми супроводжувались його активною участю в українському державотворенні. Зокрема, першим важливим успіхом пана Л. Кучми у цій сфері був Конституційний договір, який він підписав з Верховною Радою України 08.06.1995. Ідея даного договору належала проф. Л. Юзькову та народному депутату (на той час) С. Головатому. За його умовами протягом року Парламент мав прийняти нову Конституцію України.

Проте парламент дуже повільно розглядав проект Конституції України, і у встановлений термін він свого зобов'язання не виконав. Тому 26.06.1996 Президент Л. Кучма видав указ про проведення всеукраїнського референдуму 25.09.1996 щодо ухвалення нової Конституції України, в основу якої було покладено варіант проекту Основного Закону в редакції робочої групи Конституційної комісії від 11.03.1996.

Зазначений президентський указ виконав роль жупела конституцієдавчого процесу. Вже зранку 27.06.1996 розпочалося заключне засідання з розгляду проекту Конституції України, яке завершилось його ухваленням уранці 28 червня. Сьогодні існує багато різних розмов про «конституційну» ніч з 27 на 28 червня 1996 р., але саме вона виявилася плідною та конструктивною.

Розроблена з урахуванням історичного компромісу різних політичних сил Конституція України 1996 р. відповідала європейським стандартам і була визнана вітчизняними та міжнародними експертами однією з кращих серед конституцій посттоталітарних країн Центральної та Східної Європи. Залишалось тільки забезпечити її реалізацію, але з цим виявилися серйозні проблеми.

Президент Л. Кучма, як і весь український політичний клас, розглядав реалізацію Конституції України по-радянськи, тобто лише як джерело поточного законодавства та засіб формального контролю за підконституційними актами: законами, президентськими указами тощо. Конституційні цінності — гідність і права людини, конституційна демократія і верховенство права — органами державної влади,

можливо, крім КСУ, практично не брались до уваги, хоча дані цінності й були закріплені в Основному Законі держави.

Зазначений спосіб реалізації Конституції України був обумовлений пануванням (як у сфері законодавства, так і практики його застосування) доктрин юридичного позитивізму, що спиралась на радянську школу права та учення про правовий нормативізм проф. Г. Кельзена (1881—1973) тощо. Ці доктрини були по душі пострадянській юридичній науці, яка лише пристосовувалася до нових умов, проте не збиралася змінюватися. Вона поміняла тільки радянську правову термінологію на пострадянську і все, а нові конституційні цінності її особливо не цікавили.

Юридичний позитивізм зіграв злий жарт із конституційною реформою 1996 р., і вже через кілька років після її проведення, коли народ зрозумів, що замість конституційної демократії держава йому пропонує юридичний авторитаризм, він почав обурюватись. У верхівці державної влади дехто зрозумів це як сигнал для проведення конституційної реформи із ухваленням нової редакції Конституції України!

Сьогодні мало хто з економістів, а також юристів пам'ятає, що ухвалення Основного Закону у 1996 р. викликало різке підвищення економічної активності бізнесу. Фактично підприємці повірили, що настає епоха конституційної демократії, яка мала б їм гарантувати свободу підприємництва, а також всі інші права і свободи, зокрема право на судовий захист цих прав і свобод на основі верховенства права тощо. Однак не так сталося, як гадалося.

Відомо, що Президент Л. Кучма фактично пробував упроводити в Україні, причому раніше ніж це зробила Росія, азійську (євразійську) модель ринкової економіки, що спиралася на авторитарні методи здійснення державної влади. Ця модель передбачала спочатку проведення економічних реформ, а вже потім — політичних. Зарубіжні вчені не вважають, що азійські реформатори досягли кращих результатів лише тому, що провели економічні реформи раніше за політичні. Цю їхню стратегію пробував застосувати у специфічних умовах пізнього соціалізму останній радянський лідер М. Горбачов (1931 р. н.), але з катастрофічними наслідками [5, с. 99].

Мало не катастрофою закінчилось і правління Президента Л. Кучми, оскільки він не

зумів забезпечити демократичні президентські вибори 2004 р., і це призвело до Помаранчевої революції. А ще раніше він не зумів забезпечити виконання і додержання Конституції України усіма органами державної влади, чим знизив її значення і роль.

Однак авторитарний стиль державного урядування Президента Л. Кучми, як й євразійська модель реформування економіки, знаходили підтримку серед еліт в індустріальних регіонах південного сходу України, де на той час зберігався значний економічний потенціал країни та серед населення були сильні радянські традиції. А тому він почував себе на своїй посаді достатньо упевнено і не надавав особливого значення розвитку конституційної демократії. Фактично пан Кучма не пішов на глибоку демократизацію суспільно-політичного життя ще й тому, що це загрожувало інтересам кланово-олігархічної системи, яка сформувалась за часи його президентства.

Як відомо, академік-історик І. Крип'якевич (1886—1967) уподібнював Україну до дволикого Януса, одна голова якого повернута на схід, а друга — на захід. Зрозуміло, що керувати такою країною, де одна частина населення орієнтується на східну, а друга — на західну цивілізаційну культуру, та проводити у ній реформи традиційно дуже складно, якщо можливо взагалі.

Фактично майже кожні президентські вибори в Україні спричиняють зміни цивілізаційної моделі розвитку суспільства: європейської на євразійську чи євразійської на європейську й відповідно — економічної політики тощо. Проте так довго не може бути, бо державну владу треба будувати не за принципом: сьогодні наші керують, а завтра — ваші чи навпаки.

Насправді дана влада повинна виходити із засад Конституції України і належати народу, який має оцінювати політичні партії на президентських виборах не з точки зору свої-чужі, а з позицій того, як вони під час знаходження при владі виконували і додержувались Основного Закону держави. Цю ідею нескладно закласти у виборчому законодавстві.

На президентських виборах зміни цивілізаційної моделі розвитку українського суспільства виглядали таким чином: Президент Л. Кравчук (1934 р. н.) був обраний у 1991 р. переважно голосами жителів промислових, південно-східних регіонів, але політику про-

див з урахуванням позицій аграрно-промислових, північно-західних регіонів. Президент Л. Кучма у 1994 р. був обраний більшістю голосів жителів південно-східних, а у 1999 р. — уже північно-західних регіонів.

В економічному плані Президент Л. Кучма став родоначальником політики економічного націоналізму: українська економіка — для українського бізнесу. Усі роки його президентства вона була майже незмінною, оскільки відповідала інтересам олігархічних кланів і державної бюрократії, а частково — й середнього класу, який почав формуватись.

До речі, економічний націоналізм (патріотизм) і сьогодні актуальний в Україні, що вказує на далекоглядність політики Президента Л. Кучми. Більше того, дана політика визначає порядок денний у міжнародній торгівлі, тобто методи економічного націоналізму або економічного реалізму можна застосовувати відкрито, й завдяки їм Україна має шанс піднятися на вищий щабель свого економічного розвитку.

Президент В. Ющенко, обраний у 2004 р. переважно голосами північно-західних регіонів, порушив засади економічного націоналізму, відкривши дорогу значним іноземним інвестиціям із Заходу. Він пробував надолужити політичні збитки від цього шляхом просування ідей політичного націоналізму, але безрезультатно, так як за відсутності реального ворога для країни (внутрішнього чи зовнішнього) це було зробити неможливо. Як наслідок, пан В. Ющенко програв президентські вибори 2010 р.

Президент В. Янукович, що самоусунувся 2014 р. від виконання конституційних повноважень, був обраний у 2010 р. більшістю голосів південно-східних регіонів. Фактично він поплатився посадою за те, що після парламентських виборів 2012 р. відступив від засад економічного націоналізму і перейшов до «сімейного» підряду, який мав забезпечити йому фінансування наступних президентських виборів (зрозуміло, за рахунок коштів державного бюджету). Так, створивши вузький клан «сім'ї», В. Янукович намагався позбутись впливу своїх спонсорів-олігархів, які фінансували його попередні виборчі кампанії. Через це у скрутній для нього кризовій ситуації на рубежі 2013—2014 рр. ці олігархи відмовилися його підтримувати.

Отже, політика економічного націоналізму, закладена Президентом Л. Кучмою, у подаль-

шому стала серйозним випробуванням для економічної політики українських президентів, які його по-різному проходили і не всі пройшли. У сучасних умовах політика економічного націоналізму в Україні переживає кризу через значну залежність держави від міжнародних фінансових організацій.

Як же управляти Україною, якщо, за словами академіка І. Крип'якевича, вона — дволикий Янус? Чи достатньо для цього одного економічного націоналізму, як за часів Президента Л. Кучми? Певно, що ні, оскільки економічна політика у сучасному багатовекторному світі — річ мінлива, а держава вимагає демократії, стабільності та правопорядку.

Очевидно, що для управління Україною потрібна ефективна та гнучка конституція, як у США, яка свого часу допомогла подолати суттєві відмінності між Північчю та Півднем, проблеми расової сегрегації тощо. Така Конституція в Україні існує з 1996 р., і питання тільки у тому, щоб її виконували та додержувались основних доктрин «живого права», що спирається на ідеологію природного права.

Нині в Україні існують культурні, психологічні та інші відмінності між північним заходом і південним сходом, які в умовах поляризованої виборної демократії призводять до радикальних коливань економічної політики тощо. Але ці відмінності — невичерпне джерело суспільно-політичної активності громадян та розвитку демократичної, соціальної, правової держави, якщо їх правильно застосовувати.

Отже, потрібно і долати, і розвивати відмінності у суспільстві за допомогою Конституції України. Бо тільки вона може реально забезпечувати рівність усіх перед законом і судом, а також гарантувати кожному громадянину самореалізацію в межах європейських спільних демократичних цінностей.

Як свідчить практика, Конституція України поки що мало чому навчила колишніх президентів. Тому і сьогодні перед політиками стоїть питання: чи продовжувати політику поляризованих виборів, — на що дуже розраховує Росія, чи через конституційну демократію переходити до виборів на основі певних конституційних критеріїв відбору: конституційної культури, конституційного патріотизму, конституційного менеджменту тощо. Останній варіант, зрозуміло, є кращим, але для його реалізації потрібні політики з розвинутим конституційним мислен-

ням, а народ має оволодіти належною конституційною культурою. Тоді з часом в Україні можуть з'явитися реальні демократичні політичні партії інноваційного типу — соціальної, консервативної та ліберальної орієнтації.

Між тим, у певних політичних колах популістського штибу донедавна мусувалась спекулятивна ідея щодо ухвалення нової (нової редакції) Конституції України, оскільки чинна нібито себе вичерпала. Однак усе більше досвідчених політиків висловлюються проти такої ідеї, яка радше може тільки нашкодити країні.

До числа зазначених політиків відноситься і экс-Президент Л. Кучма, за час президентства якого була прийнята Конституція 1996 р., а потім, як відомо, були дві спроби внесення до неї змін — у 2000 і 2004 рр. Проте, відповідаючи на питання про можливі майбутні зміни до чинної Конституції України, пан Л. Кучма сказав: «Треба навчитися жити за тією Конституцією, яка є» [6]. Це не просто слова колишнього керівника держави, а глибока думка, що сформувалась завдяки критичному переосмисленню його власного державного досвіду. В Інтернеті інформацію про цю думку проглянула рекордна кількість його відвідувачів — більше 21 тисячі осіб.

Зрозуміло, що краще було б, якби пан Л. Кучма щодумку висловив ще 22 роки тому, коли була ухвалена Конституція 1996 р., а він був чинним Президентом. Тоді це був би справжній прорив, який мав би закінчитись утвердженням цінностей конституційної демократії та соціально зорієнтованої ринкової економіки.

За таких обставин Україна давно вже мала б стати членом НАТО та Європейського Союзу і пожинала б сьогодні плоди свого європейського вибору, а не боролася б за нього, як сьогодні. На жаль, цього не сталося, бо перемогла не чинна тоді Конституція України 1996 р., а її антипод — тіньова конституція, сформована авторитарною державною практикою, за якою стояли олігархи та корумповані політики.

Але сам по собі факт визнання экс-Президентом Л. Кучмою необхідності вчитися жити за Конституцією України, без сумніву, є знаковим. Як кажуть у народі, краще пізніше, ніж ніколи. Якщо ж пан Л. Кучма зробив це визнання щиро, то воно означає, що серед представників українського політичного класу має місце певний поворот у поглядах на Конституцію. А значить українське суспільство може

сподіватись, що наступні президенти краще ставитимуться до Основного Закону держави.

Конституційна реформа 2000 р. Другий президентський термін pana Л. Кучми в економічному відношенні також був успішний. Вже на третій день після другої інавгурації (30.11.1999) він підписав новий «економічний» Указ «Про невідкладні заходи про прискорення реформування аграрного сектора економіки»; за десять років президентства пан Л. Кучма ухвалив понад 400 таких та інших управлінських рішень, оформлених, звісно Указами Президента.

У лютому 2000 р. Президент Л. Кучма звернувся до парламенту з посланням «Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр.». На успішність його економічних реформ вказує те, що у 2000—2004 рр. інфляція в Україні була у 1,5 нижчою, ніж у Росії. Для порівняння: у 2005—2009 рр. інфляція в Україні зросла у 1,5 раза, а в 2014—2017 рр. — у 3 рази.

У 1999—2004 рр. ріст ВВП в Україні був у 2 рази вищий, ніж у Польщі. Частка приватного сектору економіки у 2004 р. становила близько 70 %; бюджет отримав приблизно 20 млрд грн (3,4 млрд дол. США) надходжень за рахунок приватизації; дефіцит державного бюджету у 2000—2004 рр. впав до 0,5 %. У 2004 р. Україна мала позитивне сальдо у зовнішній торгівлі на суму 7,0 млрд дол. США [2, с. 6]. На фоні економічних успіхів у зазначений період президентства Л. Кучми припала також спроба нової конституційної реформи, що мала хаотичний і незавершений характер, але на економічний розвиток країни негативно не вплинула. Навіть навпаки, у період 2000—2004 рр. середньорічний ріст ВВП в Україні склав 8,4 %.

Як відомо, 16.04.2000 був проведений всеукраїнський конституційний референдум за народною ініціативою, що мав на меті скоротити кількість депутатів у Верховній Раді України (до 300), створити верхню палату парламенту тощо. Громадськість вважала його сфальсифікованим чинною владою, а тому його результати піддавались критиці. І як наслідок — парламент відмовився запроваджувати в Конституцію України пропозиції, затверджені на референдумі. Це породило певну конституційну колізію, що залишилась невирішеною.

Дану колізію треба було вирішувати або шляхом розпуску парламенту, або відставкою самого Президента, який дав добро на проведення зазначеного референдуму. Однак жодне

з цих рішень не влаштувало чинну владу, і вона пішла шляхом замовчування наслідків цього референдуму. Хоча науковий консультант реформи 2000 р. до кінця життя стверджував (зокрема у своєму останньому підручнику 2006 р.), що парламент був зобов'язаний імплементувати результати референдуму в Конституцію України.

Але біда одна не ходить. До невдачі із запровадженням результатів цього референдуму в Конституцію України 16.09.2000 додалось убивство журналіста Г. Гонгадзе (1969—2000). У його замовленні та організації запідозрили Президента Л. Кучму, а політичні міфи частини ЗМІ зробили цю підозру безапеляційним звинуваченням. Саме це вбивство скоріш за все мало на меті шантажувати pana Л. Кучму, але це тільки припущення, що вимагає відповідних доказів.

Очевидно, що образ невинно вбитого pana Г. Гонгадзе стояв у Президента Л. Кучми перед очима, зокрема у час Помаранчевої Революції, коли гарячі голови з президентського оточення пропонували йому кинути правоохоронні органи проти мирних демонстрантів. Він відмовився від застосування сили і цим врятував свою честь Президента України.

Криза президентської влади посилилась вже наприкінці 2000 р., коли виникнув рух «Україна без Кучми». Пан П. Гайдуцький вважає, що «інтереси внутрішніх і зовнішніх недоброзичливців України і Л. Кучми **інколи збігалися і виливалися в акції: «Україна без Кучми»** [2, с. 6]. Однак з цим його твердженням важко погодитись. Рух «Україна без Кучми» був сигналом для чинної влади про те, що до порядку денного громадянського суспільства увійшли проблеми запровадження конституційної демократії. Сам рух фактично засвідчив, що суспільство вже доросло до розуміння ролі та значення цієї демократії. Це підтвердила і Помаранчева революція, що фактично стала всенародним підсумком 10-річного авторитарного правління Президента Л. Кучми.

Проте ні лідери зазначеного руху, ні очільники даної революції через їхній глибокий конституційний нігілізм не могли ефективно запровадити та використати конституційну демократію на благо народу. Частина з них сьогодні знаходяться при владі, проте вони мало що роблять (з тієї ж причини) для опанування та застосування важелів цієї демократії.

Сам Президент Л. Кучма фактично вважав, що українці є матеріалістами, і тому розвиток економіки та добробут для них важливіші за упровадження конституційної демократії. Це виглядало правильно з точки зору матеріалістичного розуміння історії або марксизму-ленінізму, який довгий час був для нього ідейним дороговказом.

Але в Україні не можна ігнорувати чи припинювати роль демократії, бо вона спирається на багатовікову народну традицію. Українці, на жаль, рідко судяться з державою, так як її від народу захищають правоохоронні органи і контрольовані ними суди. І так буде доти, поки діяльність Генерального прокурора контролюватимуть парламент і Президент України, тобто політичні органи. Насправді, Генпрокурор, як і судді, повинен бути незалежним, підпорядковуватися тільки Конституції і законам України та нести лише юридичну відповідальність перед судом. Тому суспільне зло, що роками накопичується в Українського народу через несправедливість, зловживання та здириства чинної влади, з часом виливається у демократичні революції. Цей драматичний, а то і трагічний алгоритм майданної демократії з часом має повністю замінити конституційна демократія, що забезпечить незалежність Генерального прокурора від політичних органів влади, судів від правоохоронних органів тощо. У результаті стане реальною участь громадян у здійсненні та контролі державної влади, яка буде реально залежна від народу, а не сама від себе чи від олігархів.

Президент Л. Кучма формував соціально орієнтовану ринкову економіку в Україні за стандартами ще командної економіки, а тому він часто вдавався до авторитарних методів здійснення влади. Проте українці погоджувались на його авторитарне правління тільки певний період, поки на початку 2000-х рр. не з'явилась нова демократична опозиція — уже згадуваний рух «Україна без Кучми». Йти на суттєві поступки цій опозиції пан Л. Кучма не хотів, бо вважав, що робить для країни важливішу справу — піднімає економіку, а тому не повинен гратися в якісь ігри з вуличними політиканами-популістами.

Однак пан Л. Кучма помилявся, бо рух «Україна без Кучми» був лише вершиною айсберга, який почав наступати на спотворену тіньовою конституцією систему державної влади. Пре-

зидент України міг пом'якшувати протиріччя між чинною державною владою та демократичною опозицією шляхом певних поступок тощо. Але в нього не було, як вже зазначалось, висококласного конституційного радника, який би міг йому в цьому допомогти.

Конституційна реформа 2004 р. Ця реформа була проведена 08.12.2004 як компроміс між лідерами Помаранчевої революції та чинної влади на чолі з Президентом Л. Кучмою. Проте, як і конституційна реформа 2000 р., вона не стосувалась питань установаження конституційної демократії. Реформа 2004 р. запроваджувала в Україні парламентсько-президентську форму правління замість президентсько-парламентської і фактично підірвала традиційну політичну конкуренцію між законодавчою і виконавчою владою.

Пан П. Гайдуцький пише, що «драматичні події Помаранчевого майдану він (Президент Л. Кучма — *авт.*) зумів трансформувати в політреформу та прийняття нової Конституції з парламентсько-президентською моделлю» [2, с. 6]. Насправді, пан Л. Кучма, як і старий політичний клас, боявся, що з перемогою на президентських виборах 2004 р. В. Ющенко запровадить глибокі демократичні реформи, що призведе до ліквідації кланово-олігархічної системи. Тому згідно з реформою 2004 р. центром державної політики став уряд, а не Президент України. Звичайно, що і за таких умов пан В. Ющенко міг більше дбати про запровадження конституційної демократії, але в його оточенні також не було людини зі знаннями конституційного менеджменту рівня проф. Л. Юзькова.

Проте ще до реформи 2004 р., у зв'язку із майбутніми президентськими виборами та виникненням проблем, пов'язаних зі справою про вбивство пана Г. Гонгадзе, Президент Л. Кучма почав думати про те, хто зможе продовжити його політику та захистить від несправедливого, на його думку, судового переслідування. Його вибором став представник донецького олігархічного клану В. Янукович, який перед цим з позицій радянського патріотизму критикував «фашизм» в Україні, який уособлювали рух «Україна без Кучми» та інші антиурядові організації. Войовнича радянська ідеологія зіграла з ним злий жарт, коли він, нехтуючи прагнення людей на Євромайдані, віддав у лютому 2014 р. злочинний наказ про розстріл

протестувальників. Відомо, що у 2002 р. пан В. Янукович стає Прем'єр-Міністром України, а у 2004 р. на президентських виборах партія влади висуває його кандидатом у Президенти України. Демократична опозиція запротестувала проти фальсифікації президентських виборів 2004 р., на яких він нібито переміг, і після їхнього другого туру почалась демократична Помаранчева революція. Остання привела до влади Президента В. Ющенка, який переміг у результаті третього туру президентських виборів 26.12.2004.

Проте у процесі перемовин між партією влади та демократичною опозицією за участі представників європейських країн, що тривали під час підготовки до третього туру президентських виборів, політичною умовою компромісу стала зазначена реформа. Невідомо, чи був Президент Л. Кучма задоволений цією реформою, так як вона заклала під переможця виборів політичну бомбу сповільненої дії, що призвела до п'ятирічної міжособної війни між Президентом України та Прем'єр-Міністром.

Не раз виникало питання: чи дійсно була потрібна конституційна реформа 2004 р. взагалі і головне: чому Президент В. Ющенко не виніс питання про цю реформу на всеукраїнський референдум? Провести такий референдум у 2005 р., як того вимагала Конституція України, було не складно, і його результати були прогнозовані: народ просто відхилив би цю реформу. Проте хтось відволік Президента В. Ющенка від цієї ідеї, а йому натомість запропонували ухвалити нову, «ющенківську», конституцію, і він піддався цим настроям. У 2009 р. проект такої конституції був винесений на всенародне обговорення, але на цьому все і скінчилося.

Очевидно, що в ідеологів конституційної реформи 2004 р. не було жодного бажання будувати конституційну демократію, особливо політичну конкуренцію та політичну відповідальність. Ця реформа зумовила, зокрема, формування двох систем виконавчої влади та економічний спад попри непогані іноземні інвестиції. А світова економічна криза 2008 р., яку уряд України чомусь не чекав, як відомо, довела ВВП до жахливого спаду: –14,8 %!

Отже, результатом зазначеної реформи стало гальмування суспільно-політичного розвитку України та ослаблення держави. Фактично це був той негативний політичний фон, на якому в 2010 р. до влади прийшов В. Янукович.

Так Президент Л. Кучма фактично допоміг останньому стати главою держави.

Замість висновків. Одне з головних питань, що багатьох хвилює й досі: чому Президент Л. Кучма при досить успішних економічних реформах доволі непослідовно упроваджував Конституцію 1996 р. і через вісім років практично довів країну до Помаранчевої революції, яку потім сам і критикував? Відповідь: конституційний нігілізм, який він успадкував із радянських часів і не зміг подолати, хоча й повинен був це зробити як гарант Конституції України.

У часи президентства Л. Кучми навколо нього збиралося чимало науковців із різних галузей знань, які допомагали йому у виробленні внутрішньої та зовнішньої політики, особливо економічної. Але поруч із ним практично не було конституціоналістів європейського рівня, і це давалося взнаки більшу частину його президентства. Адже нерідко у практиці державотворення виникали складні питання, які неможливо було вирішити без глибокої конституційної науки та практики.

Так, нещодавно відома українська письменниця і філософ пані О. Забужко (1960 р. н.) з телеекрану повідомила, що свого часу вона була запрошена до Президента Л. Кучми з метою пояснити йому зміст української національної ідеї. Вона висловила у тому дусі, що нічого з їхньої розмови з паном Л. Кучмою не вийшло. Звичайно, філософське тлумачення української національної ідеї — не проста річ навіть для самих філософів. Але очевидно, що Президента Л. Кучму цікавили не абстрактні уявлення про цю ідею, а щось цілком конкретне, практичне, що можна було б використати у державній роботі. Адже він, як технар-прагматик, будь-які обґрунтування політичних чи філософських ідей хотів бачити логічними і раціональними.

Якби пані О. Забужко знала, що для процесу українського державотворення національною ідеєю є Конституція України (а це саме так, і не інакше), тоді Президент Л. Кучма отримав би конкретну відповідь, що йому робити: утілювати у життя Основний Закон держави. Це було б правильно та конструктивно, і тоді, можливо, у пана Л. Кучми було б толерантніше ставлення до Конституції України та її реалізації.

Не дивно, що суддя КСУ С. Головатий називає Конституцію України космосом, в якому є все. І дійсно, вона містить усе необхідне для ефективного розвитку демократичної, со-

ціальної, правової держави і громадянського суспільства, для щасливого і заможного життя українців. Однак це нікому було донести до свідомості Президента Л. Кучми, як і всіх наступних українських президентів, які так і не усвідомили універсальну роль Конституції та, особливо, її реалізації.

В епоху глобального конституціоналізму, яку переживає світ та Україна, не можна жити окремим «хуторянським» життям, ігноруючи загальносвітові тенденції розвитку конституційної демократії. Нехай Росія чи якась інша авторитарна країна себе тішить тим, що ці тенденції не про неї, а насправді від них, як і від самого себе, ще ніхто не сховався.

Чи можна після усього цього говорити про конституційну доктрину Президента Л. Кучми? Очевидно, що так, тому що він багато виступав на конституційну тематику, брав участь у розробці та упровадженні конституційних реформ 1995—2004 рр. тощо. Проте ця доктрина внутрішньо суперечлива та відображає не тільки реалії конституційного життя тогочасної України, але й нереалізовані проєкти.

Якщо бути об'єктивним, то до конституційної доктрини Президента Л. Кучми має бути два підходи: позитивний і критичний. До основних положень цієї доктрини потрібно віднести:

- активну політичну підтримку ідеї нової Конституції України, що додавала Президенту Л. Кучмі авторитету, особливо у підприємницькому середовищі, яке позитивно відреагувало на конституційну реформу 1996 р., повіривши у настання нормальних цивілізованих умов для свого розвитку. З певних причин конституційна демократія в Україні не була упроваджена, а замість неї фактично діяла керована демократія та ручне управління;

- формування на основі Конституції України 1996 р. нових законодавчих засад функціонування як демократичних, так і фінансово-економічних інститутів. Конституційна і законодавча невизначеність, що до цього існувала стосовно даних інститутів, була переважно подолана. Зокрема, у 1996 р. запроваджувалась національна грошова одиниця — гривня, вартість якої була близька до долара США; почав працювати КСУ, який став одним із головних інструментів формування конституційної демократії, а до цього парламент чотири роки гальмував його створення. (Наш колега, пан З. Варналій, д-р екон. наук, професор, у своїх

лекціях перед студентами-економістами наголошує, що у 1996 р. мали місце три історичні події: ухвалення Конституції України, запровадження національної валюти, гривні, та початок роботи КСУ);

- запровадження конституційної просвіти, яку Президент Л. Кучма започаткував своїм указом 1996 р. Масове вивчення положень Конституції України дало значні результати: підвищилась конституційна культура народу, який усе частіше дивився на державну владу як на свою публічну службу, а не як на вершителя долі. Однак масова конституційна просвіта практикувалась недовго — трохи більше одного року, бо стало зрозумілим, що Конституція України вимагає іншої, демократичнішої влади, а це не входило у плани українського політичного класу. Після цього про реальне виконання та додержання Основного Закону країни не могло бути й мови.

Частиною конституційної доктрини Президента Л. Кучми, зрозуміло, є конституційні реформи 2000 і 2004 рр., що внесли значний дисонанс у суспільно-політичне життя країни, підриваючи довіру народу як до Конституції України, так і до заснованих на ній державних і самоврядних інституцій. У результаті наприкінці 2000 р. формується громадський рух «Україна без Кучми», а наприкінці 2004 р. народ піднімається на Помаранчеву революцію.

У конституційній доктрині Президента Л. Кучми, звичайно, є значні упущення, породжені його переважно нігілістичним ставленням до Конституції України та її цінностей. Тому він не зрозумів значення інноваційного переходу до конституційної демократії. Для такого переходу потрібна була, зокрема, масова громадська організація на зразок японської Народної ліги захисту конституції, що об'єднувала б мільйони українців та була б інструментом їхнього конституційного виховання. Як свого часу Народний рух України допоміг здобути незалежність, так, назвемо умовно, Громадянський рух на захист Конституції України міг би виконати роль народного провідника на шляху до конституційної демократії. На жаль, біля Президента Л. Кучми не було конституційного генія, проф. Л. Юзькова, який міг би йому допомогти у справі переходу до конституційної демократії. З подібною проблемою фактично стикалися усі українські президенти, і поки що немає її позитивного вирішення.

Досвід Президента Л. Кучми та його команди підтверджує, що головною причиною їхніх конституційних проблем був конституційний нігілізм, який і сьогодні завдає значної шкоди всій конституційній системі. Але для кланово-олігархічної влади цей нігілізм — один із основних засобів збереження свого статусу, а тому ніяка видима боротьба з ним з боку держави не ведеться.

Адже тоді треба було б запроваджувати Закон «Про конституційну просвіту в Україні» та налагоджувати систематичне навчання усіх громадян конституційній грамоті. Для боротьби з конституційними правопорушниками необхідно було б доповнити Кримінальний кодекс України окремою главою «Злочини проти Конституції України». А також ухвалити спеціальний Кодекс про конституційні правопорушення, на підставі якого можна було б притягати винних за дрібні правопорушення чиновників до конституційно-адміністративної відповідальності тощо.

На жаль, у боротьбі з конституційним нігілізмом поки що не видно і представників літературного цеху, істориків, політологів, культурологів, соціологів, психологів, представників інших гуманітарних дисциплін, які завжди задають тон у громадсько-корисних справах. Не можна допускати того, щоб боротьба з цим нігілізмом стосувалась тільки юристів-конституціоналістів.

Звичайно, що митцям і ученим гуманітарних дисциплін легше займатись своїми традиційними темами, аніж переходити на проблеми, що є дотичними до конституціології. Однак суспільству потрібні літературні есе на конституційні теми, соціологічні та інші наукові дослідження проблем конституційного нігілізму. І навіть — молитва за Конституцію України як і багато інших духовних творів на дану тематику.

Разом з тим боротьба із конституційним нігілізмом в Україні потроху ведеться і дає перші результати. До одного з них причетний і экс-Президент Л. Кучма, який своєю фразою про необхідність вчитися виконувати Конституцію України викликав захоплення у десятків тисяч користувачів Інтернету.

Сьогодні завдяки об'єднаним зусиллям демократичної громадськості, прогресивних учених-конституціоналістів, політиків і суддів владою (у ході вже фактично розпочатої перед-

виборної кампанії до президентських виборів 2019 р.) переломити ситуацію щодо розробки та ухвалення нової Конституції України. Від ідеї такої Конституції, після суспільної критики, відмовились і чинний Президент України, і деякі олігархічні політичні партії, і національно-патріотичні організації, тобто основні суб'єкти її ініціювання. Але чи надовго?

Деякі ЗМІ нерідко ототожнюють політичний стиль Президента Л. Кучми та самоусунутого у 2014 р. від виконання конституційних повноважень Президента В. Януковича. Насправді, це були дуже відмінні політики, хоч і близькі за деякими спільними рисами. Все-таки пан Л. Кучма був дієвим політиком, чого не скажеш про пана В. Януковича. Це можна встановити, виходячи з аналізу їхніх стосунків з іншими інститутами державної влади, зокрема з урядом.

Так, пан Л. Кучма за 10 років президентства часто змінював не тільки міністрів, але й Прем'єр-міністрів (сім разів), тоді як пан В. Янукович за чотири роки президентства жодного разу не змінював Прем'єр-Міністра (М. Азаров, 1947 р. н.). Фактично Президент Л. Кучма, змінюючи Уряд, враховував різні політичні настрої у суспільстві й тому домігся політичного компромісу під час Помаранчевої революції 2004 р. Тоді як пан В. Янукович фактично ігнорував такі настрої і не зміг знайти політичний компроміс з опозиційними силами під час Революції гідності. Через пережитки радянської свідомості він застосував зброю проти учасників Євромайдану. Таким чином, між двома політиками існувала протилежність стилів державного врядування: один у дусі конституційної демократії орієнтувався на суспільні настрої; інший же вважав себе незалежним від суспільства і діяв свавільно та нелегально.

Повністю погоджуємось з паном П. Гайдучким, який завершує свою вищезгадану статтю словами про те, що пошук відповіді на запитання, якою була Україна при Президентів Л. Кучмі, а якою — без його президентства, залишається актуальним. На наш погляд, вже пора писати наукову біографію другого глави держави і по-справжньому глибоко і всебічно розкрити внесок та проблеми його президентства.

Слід віддати належне мужності экс-Президента Л. Кучми, який попри всі заслужені та особливо — незаслужені звинувачення, все ж

залишався в Україні та як міг намагався прислужити Вітчизні! З мужніми патріотами, як відомо, можна йти у розвідку.

Зовсім не можемо погодитись із твердженням пана П. Гайдуцького про те, що Президент Л. Кучма міг балотуватися на третій президентський термін. Дійсно КСУ у 2003 р. ухвалив відповідне рішення, але воно фактично містить судову помилку, яку Суд на клопотання компетентних суб'єктів права мав уже давно виправити. Зрозуміло, що питання за малим.

Очевидно, що в Україні конституційна демократія має бути пов'язана з соціально зорієнтованою ринковою економікою тісними «братніми» узами за принципом: щоб ефективно розвивалась ця економіка, потрібна конституційна демократія та навпаки. «Економічний успіх тієї чи іншої країни залежить від інститутів — правил, за якими працює економіка, — і стимулів, які отримують її громадяни», — пишуть Д. Аджемоглу і Дж. Робінсон, автори книги «Чому нації занепадають?».

На думку зазначених авторів, запорукою соціально-економічного успіху, зокрема у США, є саме інститути, а точніше — інклюзивні економічні та політичні інститути. До таких інститутів ці автори відносять, насамперед, захищені права приватної власності, свободу контрактів і торгівлі, неупереджену систему правосуддя і рівні можливості для участі всіх громадян в економічній активності. Крім то-

го, має бути забезпечений «вільний вхід на ринок нових компаній та вільний вибір професії і кар'єри для всіх громадян» [7, с. 8].

Чому б Україні не стати протягом найближчих 15—20 років новою Америкою у Центральній Європі? Адже колись у 1970-х рр. Україна виробляла приблизно 5 % світового ВВП (про ціну, яку платив народ за ці досягнення, можна тільки здогадуватись) і була у двадцятьці індустріально розвинутих країн. Чому б не повторити подвиг та не створити українське економічне диво на новій економічній і демократичній основі? Це ж у наших силах та інтересах.

...Якщо ще раз згадати про десятирічну історію президентства Л. Кучми, то одним із найважливіших висновків з неї буде такий: Україна виграла від системи політичної конкуренції, що складає одну з основ конституційної демократії. Ця система у 1994—2004 рр. успішно протидіяла авторитарній практиці та сприяла високим показникам економічного розвитку країни.

Система політичної конкуренції (а також — політичної відповідальності) потрібна Україні й зараз, причому сьогодні навіть більше ніж за часів президентства Л. Кучми. Бо тільки політична конкуренція та відповідальність створюють передумови для розвитку економічної конкуренції, а відтак — соціально зорієнтованої ринкової економіки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кампо В.М. Доктрина європейських спільних демократичних цінностей проф. Л. Юзькова: історія і сучасність. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 3. С. 220—235.
2. Гайдуцький П. Сага про українські реформи. *Дзеркало тижня*. № 29 (375). 11.08.2018. С. 6. URL: https://dt.ua/internal/saga-pro-ukrayinski-reformi-285303_.html (дата звернення: 19.08.2018).
3. Сергій Головатий. Яка Конституція потрібна Україні? *Інфовечір*. 21.08.2018. URL: https://www.youtube.com/watch?v=VXTdwvfsv_k (дата звернення: 15.10.2018).
4. Федосеев І. За відсутності Генерала, або Брюмер ще не скоро. *День*. № 152. 28.08.2018. С. 5. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/za-vidsutnosti-general-a> (дата звернення: 07.09.2018).
5. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн. Київ: Ніка-Центр, 2007. 424 с.
6. Кучма розповів, хто має йти в президенти України. *Українська правда*. 21.09.2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/09/21/7192802> (дата звернення: 26.09.2018).
7. Складов Р. Як стати першою економікою світу: рецепт успіху від США. *День*. № 140. 08.08.2018. С. 8. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/yak-staty-pershoyu-ekonomikoju-svitu-recept-uspihu-vid-ssha> (дата звернення: 16.09.2018).

Надійшла 18.10.2018

REFERENCES

1. Kampo V.M. Doktryna yevropeyskykh spilnykh demokratychnykh tsinnosti prof. L. Yuzkova: istoriia i suchasnist. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*. 2018. No. 3. P. 220-235 [in Ukrainian].
2. Haidutskyi P. Saha pro ukrainski reformy. *Dzerkalo tyzhnia*. No. 29 (375). 11.08.2018. P. 6. URL: https://dt.ua/internal/saga-pro-ukrayinski-reformi-285303_.html [in Ukrainian].
3. Serhii Holovatyi. Yaka Konstytutsiia potribna Ukraini? *Infovechir*. 21.08.2018. URL: https://www.youtube.com/watch?v=VXTdwfvcv_k [in Ukrainian].
4. Fedosieiev I. Za vidsutnosti Henerala, abo Briumer shche ne skoro. *Den*. No. 152. 28.08.2018. P. 5. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/za-vidsutnosti-general-a> [in Ukrainian].
5. Norgaard O. Ekonomichni instytutsii ta demokratychna reforma. Porivnialnyi analiz postkomunistychnykh krain. Kyiv: Nika-Tsentr, 2007. 424 p. [in Ukrainian].
6. Kuchma rozpoviv, khto maie yty v prezhydenty Ukrainy. *Ukrainska pravda*. 21.09.2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/09/21/7192802> [in Ukrainian].
7. Skliarov R. Yak staty pershoiu ekonomikoiu svitu: retsept uspiyku vid SShA. *Den*. No. 140. 08.08.2018. P. 8. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/yak-staty-pershoyu-ekonomikoju-svitu-recept-uspihu-vid-ssha> [in Ukrainian].

Received 18.10.2018

V.M. Kampo

Судья Конституционного суда в отставке, г. Киев, Украина

НУЖНА ЛИ КОНСТИТУЦИОННАЯ ДЕМОКРАТИЯ ДЛЯ СТАНОВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННОЙ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ В УКРАИНЕ В 1994—2004 ГОДАХ? (критические размышления относительно одной статьи)

В полемической статье автор обосновывает взаимосвязь между конституционной демократией и становлением социально ориентированной рыночной экономики в Украине в период президентства Л. Кучмы (1994—2004 гг.). Дискуссия в данной статье происходит вокруг публикации политического деятеля и экономиста П. Гайдуцкого «Сага об украинских реформах», который в статье, посвященной социально-экономическим результатам руководства страной второго Президента Украины.

Ключевые слова: конституционная реформа, конституционная демократия, социально ориентированная рыночная экономика, Президент Украины.

V.M. Kampo

Former Judge of the Constitutional Court of Ukraine, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-6460-8926>

WAS CONSTITUTIONAL DEMOCRACY NECESSARY FOR THE ESTABLISHMENT OF A SOCIALLY ORIENTED MARKET ECONOMY IN UKRAINE IN 1994-2004? (Critical Reflection on the Article)

In this article, the author-constitutionalist argues with a political figure and economist P. Gaydutsky, who published his articles in the weekly "Dzerkalo tyzhnia" entitled "The Saga of Ukrainian Reforms". These materials are devoted to the socio-economic and political results of the reign of the President of Ukraine L. Kuchma (1994-2004). Polemizing with Mr. P. Gaydutsky, the author acknowledges the success of economic reforms led by Mr. Kuchma, but does not agree with their individual political consequences. At the same time, Mr. P. Gaydutsky idealizes these consequences, although there are no sufficient grounds for this. So, during the presidency of L. Kuchma, in fact, there were three constitutional reforms: two successful — 1996 and 2004, and one unsuccessful — in 2000. Indeed, the constitutional reform of 1996, which was held at the beginning of its economic reforms, was actually a democratic one, and in fact enjoyed widespread popularity among the people. Further, the state authorities had to learn to comply with the Constitution of Ukraine of 1996, to introduce constitutional democracy, but instead, she went through new constitutional reforms. Economic reforms continued, and the constitutional reform of 2000 proved to be unsuccessful and in some way undermined the authority of state power; the opposition movement for constitutional democracy began to grow in Ukraine. However, the government, headed by President L. Kuchma, underestimated the role of democratic factors in the country's life, and because of the falsification of the 2004 presidential election in favor of V. Yanukovich in Ukraine, the Orange Revolution of 2004 has risen. The people managed to defend their choices and V. Yushchenko became President. However, this revolution ended in a political compromise and a constitutional reform of 2004, replacing the presidential-parliamentary form of government in parliamentary-presidential elections in Ukraine. This reform was carried out with gross violations of the procedure established by the Constitution of Ukraine to make changes to it and actually became the beginning of the economic decline of the country up to our days.

Keywords: constitutional reform, constitutional democracy, socially oriented market economy, President of Ukraine.